

ESKI O‘ZBEK TILIDA TIL NOMLARI

Berdak Yusufov,

*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
Katta ilmiy xodim, professor*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199731>

Annotatsiya. Mazkur maqolada eski o‘zbek tilida qo‘llangan til nomlari (lingvonimlar)ning mazmuni va qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan “turk tili”, “turkiy”, “turkcha”, “chig‘atoy lafzi” kabi atamalarning asl ma‘nosi ochib berilib, ularning aynan eski o‘zbek adabiy tiliga nisbatan qo‘llanganligi ilmiy asoslanadi. Tadqiqot natijasida ushbu lingvonimlarning tarixiy-semantik talqini va ularning zamonaviy tushunchalardan farqi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: eski o‘zbek tili, lingvonim, turk tili, turkiy til, chig‘atoy tili, Alisher Navoiy, til tarixi, semantika.

Аннотация. В данной статье анализируются названия языков (лингвонимы), употреблявшиеся в староузбекском языке, а также их семантические и исторические особенности. Особое внимание уделяется терминам «тюркский язык», «турки», «чагатайский язык», используемым в произведениях Алишера Навои, и обосновывается их соотнесённость со староузбекским литературным языком. В результате исследования раскрывается специфика употребления данных лингвонимов и их отличие от современных интерпретаций.

Ключевые слова: староузбекский язык, лингвонимы, тюркский язык, чагатайский язык, Алишер Навои, история языка, семантика.

Abstract. This article examines the linguistic terms (linguonyms) used in the Old Uzbek language and analyzes their semantic and historical features. Special attention is given to terms such as “Turkic language,” “Turk,” and “Chagatai language” found in the works of Alisher Navoi, demonstrating that they refer specifically to the Old Uzbek literary language. The study highlights the differences between historical and modern interpretations of these linguistic terms.

Keywords: Old Uzbek language, linguonyms, Turkic language, Chagatai language, Alisher Navoi, language history, semantics.

Kirish. Alisher Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Ogahiy, Mashrab, Turdi Farog‘iy kabi mumtoz adabiyotimiz vakillari tilini nomlashda dunyo turkologlari orasida hozircha yakdillik yo‘q. Bu haqda G.F.Blagova shunday yozadi: “Nafaqat XIV-XVII asrlarda, balki undan keyinroq ham ko‘pgina turk tilli xalqlar o‘rtasida madaniy aloqa vositasi sifatida foydalanilgan standart kitobiy turkiy tilni qanday nomlash kerak: Chag‘atay debmi, O‘rta Osiyo yozma turkiy tili yoki O‘rta asrlar turkiysi, O‘rta Osiyo turkiysi debmi?”

Adabiyotlar tahlili. Turk olimi Z.Qo‘rqmaz fikricha, turkiy, chig‘atoy tili O‘rta Osiyodagi “Te-muriylar davlatining chegaralari ichida turk xalqining so‘zlashuv tilini ifodalagan bir termin bo‘lgan”. U boshqa bir joyda shunday yozadi: “A.K.Borovkov, Baskakov va A.M.Shcherbakning ishlarida uni (chig‘atoy tilini – B.Yu) bugungi o‘zbek turkchasining boshlang‘ich davri hisoblab, eski o‘zbekcha yoki o‘zbek tilining ilk shakllanish davri deb atagan turkologlar ham bo‘lgan”. Ko‘rinib turibdiki, Z.Qo‘rqmaz

Navoiy tilini eski o‘zbek tili degan olimlarni tanqid qilmoqda. Bundan tashqari o‘zimizda ham Navoiy asarlari tiliga bag‘ishlangan ishlarda mazkur lingvonimlar boshqacha talqin qilingan. Jumladan, U.Tursunov, B.O‘rinboyev-larning “O‘zbek tili tarixi” kitobida “Navoiy turkiy til terminini keng ma’noda tushunadi”. “Navoiy davrida turkiy tilda so‘zlashuvchi xalqlar turli-tuman bo‘lgan va turli shevalarda so‘zlashganlar”, deyilgan. Demak, mualliflar bu yerda “Turkiy til terminini keng ma’noda tushunadi” deganda turkiy til bir xalqning, ya’ni o‘zbekning emas, bir necha xalqning tili ma’nosida qo‘llangan, deyishmoqchi.

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da esa “turkcha-turkiycha. ~ til – turkiy til”. *Turkiy* so‘zi esa “1. turkiylarga xos; turkcha, turkiy;” deb berilgan. Aslida, “turkcha”ni ham, “turkiy”ni ham *eski o‘zbek tili* deb berish kerak edi. Shuningdek, *turk* so‘zini 1. turk, turkiy xalq deb berilganki, bu ham xatodir. Mazkur so‘z “o‘zbek” deb berilishi lozim. “Turkiygo‘y – turkcha yozuvchi, turk tilida aytuvchi (she’rni, ashulani)” tarzida xato izohlangan. *Turkcha* o‘rnida *o‘zbekcha*, *turk tili* o‘rnida *o‘zbek tili* bo‘lishi lozim. N.Komilov ham Navoiy tilini o‘zbek tili emas, turkiy til deydi: “Navoiyning yozishicha, Sayyid Hasan uni “faqr tariqi” – darveshlik sulukiga dalolat qilib, turkiy tilda she’r yozishga ruhlantirib turgan”. Bunday holni A.Rustamiy asarlarida ham uchratish mumkin. U yozadi: “Navoiyning turkiyni taqqoslash uchun forsiyni olinishining yana bir sababi turk shoirlarining ko‘proq forsiyda ijod qilishiga moyilliklari va turkiyning fazilatlaridan bebahra-liklari bo‘ldi”.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Asosan Alisher Navoiy asarlaridagi lingvonimlar kontekstual tahlil asosida o‘rganilib, ularning ma’no doirasi aniqlashtirildi. Shuningdek, turkolog olimlar qarashlari bilan solishtirish orqali ilmiy xulosalar umumlashtirildi.

Tahlillar va natijalar. Alisher Navoiy o‘z asarlarini *turkcha*, *turk tili*, *turkiy til*, *chig‘atoy lafzi*da yoz-ganligini ta’kidlaydi. Masalan,

Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.

Layli va Majnun, IX-311.

Ammo sort ulusining arzoliddin ashrofig‘acha va omiysidin donishmandig‘acha hech qaysi turk tili bila takallum qila olmaslar va takallum qilg‘onning ma’nisin ham bilmaslar.

Muhokamatul-lug‘atayn, XVI-12.

Ammo aning ajzosining ko‘pini turk tili bila ayturlar.

Muhokamatul-lug‘atayn, XVI-20.

Shoir asarlarida *turkcha* so‘ziga sinonim sifatida *turk tili*, *turkiy*, *chig‘atoy lafzi* so‘z va so‘z birikmalarini qo‘llaydi.

G'.Abdurahmonov yozadi: "Navoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Atoyilar ham o'z tillarini "chig'atoy tili deb emas, balki turkiy til" deb yozganlar", – deydi. Ammo Navoiy o'z tilini "chig'atoy lafzi (tili)" deb ataydi: Turk tili bila qalam surdum va har nechuk qoidadakim, ma'ni abkorig'a ziynat va oroyish ko'rguzub erdilar, chig'a-toy lafzi bila raqam urdum. *Mezonul-avzon, XVI-43.*

Umuman, chet el olimlari "chig'atoy tili" termini va bu tilning kelib chiqishi haqida turli fikrlar bildirishgan. Chig'atoy tili haqida mashhur rus turkologi A.M.Shcherbak shunday yozadi: "Chig'atoy tili" qayerda va qachon, ya'ni qaysi dialekt asosida va qay vaqt paydo bo'lganligini aniqlash ancha qiyin".

Turkcha so'zi ilk bor uyg'urcha bir tarjima asarda uchraydi. Navoiy asarlarida mazkur lingvonim ko'p uchraydi. Bu so'zning ikki ma'nosi bor.

1. Turkklarga, ya'ni o'zbeklarga oid, turk (o'zbek) tili, adabiyoti va madaniyatiga tegishli.

Turkcha xat bila xud aslo bitilmasaki, bu bobda qavle dag'i bordur.

Munshaot, XIV-190.

Va ko'kaltoshni turkcha til bila derlar.

Muhokamatul-lug'atayn, XVI-20.

2. Turkiy til, ya'ni eski o'zbek tili

Va qimizni va suzmani va boxsumni va bo'zani dag'i turkcha ayturlar.

Muhokamatul-lug'atayn, XVI-21.

Bunday o'rinlarda "turkcha" o'rniga uning sinonimi "Turk tili" lingvonimi ishlatilishi ham mumkin.

... yog'lig' va terlik va qur yo'sunlug' nimalarni borisin turk tili bila ayturlar.

Muhokamatul-lug'atayn, XVI-21.

Turkiy lingvonimi asosan ikki ma'noda uchraydi:

1. Turkklarga, ya'ni o'zbeklarga, o'zbek adabiyoti va tiliga tegishli:

Qoldi turkiy alfoz bila maqsud adosi va forsiy iborat bila kalom ma'nosi.

Muhokamatul-lug'atayn, XVI-11.

2. *Turkiy til*, ya'ni eski o'zbek tili

...bularni soir inoyatlari muqobalasida tutub, "Al-mutakallim" ismig'a mazhariyatim uzrig'a turkiy va sort lug'ati kayfiyati va haqiqati sharhida bu risolani jam' qilib bitidim.

Muhokamatul-lug'atayn, XVI-40.

Demak, Navoiy asarlarida qo'llangan *turkcha*, *turkiy* terminlari umumturkcha, umumturkiy ma'nosida emas, balki o'sha davrdagi Movarounnahr va Xurosondagi turkiy tilga, ya'ni eski o'zbek adabiy tiliga nisbatan ishlatilgan. Buni A.M.Shcherbak ham tasdiqlaydi. U shunday yozadi: "Ko'chmanchi o'zbeklar bilan oddiy qilib turklar deb ataladigan o'zbeklarning etnik tarkibi qisman mos kelgan". B.Ahmedov yozganidek,

“Lekin bu xalq X-XV asrlarda hali o‘zbek deb atalgan emas. U qaysi qabilaga mansub bo‘lsa, o‘sha qabila nomi yoki umumiy turk nomi bilan atalib keldi”. M.G‘. Vahobov ham qadimdan hozirgi O‘zbekiston hududida yashab kel-gan o‘zbeklar XVI asrgacha o‘zlarini turklar deb atab kelganlar, deydi. Ammo bu masalada boshqacha fikrlar ham mavjud.

Navoiy asarlarida ko‘plab lingvonimlar, ya’ni til nomlari uchraydi. Ular quyidagilar: arab tili (XVI-20), arabiy til (XVI-11), ibriy (VII-217), ibriy til (XVI-109), rum tili (XV-166), rumiy til (XV-182), sort tili (XVI-13), sort lug‘ati (XVI-40), suryoniy (VII-217), suryoniy til (XVI-103), turk tili (XVI-20), turkiy (XVI-40), turkiy til (XV-128), turkcha (XVI-21), turkcha til (XVI-44), turk alfozi (XII-298), turkmoniy til (XVII-478), uyg‘ur iborati (I-14), forsiy til (XVI-15), xorazmiycha turkiy til (XIII-9), chig‘atoy lafzi (XVI-43), yunoniy (VII-217) kabilar. Bular ichida eng ko‘p uchraydigan *turkcha*, *turkiy*, *turk tili* lingvonimlaridir.

Navoiy ishlatgan turk tili, turkcha, turkiy, chig‘atoy tili lingvonimlari boshqa til yoki tillarni emas, balki, aynan eski o‘zbek tiliga nisbatan ishlatilganligini shoirning “Muhokamatul-lug‘atayn”dan turk tili, ya’ni eski o‘zbek tili fors tilidan ustunligini ko‘rsatish uchun olingan quyidagi so‘zlar ham isbotlaydi: sipqarmoq, tomshimoq, yig‘lamsinmoq, ingramak, singramak, siqtamoq, o‘kurmak, qizg‘an-moq, telmurmak, qabog‘, teng, cho‘kur; omonimlardan: ot, tush, bor, ko‘k, o‘t, to‘r kabi. Qo‘shimchalar: -gach, -qach. Bilako‘r, qilako‘r, ketako‘r, etako‘r; - vul: qoravul, bakovul kabi. Bular o‘zbek adabiy tilida bor, ammo boshqa turkiy tillarda ularning faqat ba’zilarigina uchraydi, xolos.

Navoiy “Muhokamaltul-lug‘atayn” asarida fors tili bilan turkiy tillarni emas, balki shoir tili bilan aytganda, turk, ya’ni eski o‘zbek tilini qiyoslaydi. Umuman, Navoiy turk tili deganda eski o‘zbek tilini nazarda tutganligini shundan bilish mumkinki, u boshqa turkiy tillarni turk deb emas, o‘sha xalq nomi bilan ataydi. Masalan: Hozirgi turk tilini, ya’ni Turkiya turkchasini *rum tili*, *rumiy til* deydi:

Sayid Nasimiy – Iroq va Rum tarafidag‘i mulkdin ekandur. Rumiy va turkmo-niy til bila nazm aytibdur. *Nasoyimul-muhabbat*, XVII-478.

Hatto Xorazm hududida yozilgan bir asarni “xorazmiycha turkiy til bila” yozilganligini qayd etadi.

O‘tgan asrning 20-yillarida turkiy xalqlar o‘rtasida umumturk tilini yoyish, uni qabul qilish masalalari bilan bog‘liq holda O‘zbekistonda o‘zbek ziyolilari, adiblari orasida turk tili, turkcha, turkiy, chig‘atoy tili lingvonimlari faol ishlatila boshlanadi. Buni xususan Fitrat asarlari misolida kuzatish mumkin. U turkcha terminini umum-turkcha ma’nosida ham, o‘zbek tili ma’nosida ham ishlataveradi. 1. “Umum-turkcha” ma’nosida: “Turkcha baxtsizdir. Ming yildan beri ezila kelmishdir, lekin bitmamishdir”. 2. “O‘zbek tili” ma’nosida: ...yot so‘zlarning o‘zbekchalarini ilki-mizdan kelgancha oxtarib topib ishlayik.

Tilimdagi yozilgan “bilim”ni koʻrmak uchun “ilmiy istilohlar” dedigimiz “bilim soʻzlari”ning ham ilkimizdan kelgancha turkchalarini topib olmoq yoʻlida tirishmakni har bir turk yozuvchisi uchun vojib deb bilaman”.

Bu holni boshqa adiblar asarlarida ham kuzatish mumkin: “Chigʻatoy adabiyoti va tiliga Navoiyning qilgan xizmati juda ulugʻdur. Bu kungi yangi oʻzbek adabiyoti va uning bugungi sodda shevasi, menimcha, oʻsha chigʻatoy shevasidan oʻzga-masdir”. Abdulhamid Choʻlpon.

“Navoiy turk tilining otasidir”. Vadud Mahmud.

“Jild-jild sheʼrlar yozgan bu buyuk shoirning qudratini, sanʼatini, tilini tadqiq etmak, tekshirmak bir vazifa ham bir sharafdir”. Ismoil Hikmat.

Xulosa. XX asrning boshlarida nafaqat Oʻzbekistonda, balki barcha turkiy respublika-larda adabiy til va uning nomi masalasi qizgʻin muhokama qilinadi. Fitrat va boshqalar turkcha, turk tili terminlaridan voz kechib, oʻzbek tili terminini qoʻllay boshlashadi. Navoiy oʻz ona tilisiga, yaʼni oʻzbek tiliga qoʻllagan turkcha, turk tili lingvonimlari hozir oʻzbek tilida aldoqchi soʻz maqomiga tushib qoldi. U taqdir taqozosi bilan hozirgi turkiy tillardan faqat turk tiliga, yaʼni Turkiya turkchasiga nisbatan qoʻllanadigan boʻldi.

Xullas, Eski oʻzbek tilida uchraydigan *turk tili, turkcha, turkiy, turkiy til, chi-gʻatoy lafzi* lingvonimlari eski oʻzbek adabiy tili maʼnosida qoʻllangan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Благова Г.Ф. Тюркск. Чағатай -русс. Чағатай / джағатай // Тюркологический сборник. 1971. М., 1972.
2. Abdurahmonov Gʻ. Soʻz mulking sultoni. “Oʻzbek tili va adabiyoti”, 2002, N1.
3. А.М.Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.Л. 1962,
4. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, 1988.
5. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М. -Л., 1962.
6. Vahobov M.Gʻ. Oʻzbek sotsialistik millati. Toshkent, 1961.
7. Korkmaz Z. Ali Şir Nevayî ve Çağatay yazı dili // Ali Şir Nevayînin 560. doğum, 500. ölüm yıl dönümlerini anma toplantısı bildirileri. Ankara, 2004.
8. Tursunov U., Oʻrinboyev B. Oʻzbek adabiy tili tarixi. Toshkent, 1982.
9. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. III tom. Toshkent, 1984.
10. Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, 2009. 359-bet.
11. Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. Toshkent, 2003.
12. Fitrat A. Tanlangan asarlar. IV jild. Toshkent, 2006.